

بررسی مسکن در دانشفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱

مطالعه موردی خانه‌های موسوم به «دولتی»

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۱۵)

اقدس یوسفی رامندی^۱

چکیده

معماری با مجموعه عوامل متعددی شکل می‌گیرد که مهم‌ترین آنها، عامل فرهنگی است؛ به‌نحوی که گاه بهترین سازه‌ها، به دلیل تناسب نداشتن با فضای فرهنگی و منطبق نبودن با هویت دینی، ملی و امور معیشتی ساکنان، متروک می‌مانند یا تغییر کاربری می‌دهند. در منطقه بلوک زهرا در سال ۱۳۴۱ زلزله‌ای به بزرگی ۷/۲ ریشتر رخ داد که باعث تغییر بافت خانه‌ها و نوسازی نقشه خیابان‌ها شد. در این میان، برخی روستاها از سوی صلیب سرخ کشورهای امریکا، هلند و... ساخته شدند که «خانه‌های دولتی» نام گرفتند. اما از آنجا که در ساخت آنها به هویت، نیاز و کاربری ساکنان توجه کامل نشده بود، با وجود استحکام بنا و بزرگی مساحت، پس از مدتی، ساکنان تغییرات عمده‌ای در معماری خانه‌ها ایجاد کردند. داده‌های این مقاله با بهره‌گیری از مشاهده مشارکتی و پژوهش میدانی نگارنده جمع‌آوری شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد؛ تغییر معماری که بر اثر وقوع زلزله در این دیار ایجاد شده، باعث تغییر در دیگر شئون زندگی ساکنان شده است و کاربران خانه‌ها در طول زمان، بنا بر نیاز، سلیقه و فرهنگ بومی خود، اقدام به تغییر در خانه‌ها کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تغییر کاربری خانه، خانه‌های دولتی، زلزله بوین‌زهرا، معماری دانشفهان.

مقدمه

ساعت ۲۲:۵۵ دقیقه دهم شهریور ۱۳۴۱ شمسی، مصادف با اول سپتامبر ۱۹۶۲ زلزله بسیار شدیدی به بزرگی ۷/۲ در مقیاس امواج درونی زمین (ریشتر) روی داد و بخش وسیعی از ایران را لرزاند. مرکز اصلی این زلزله در بویین زهرا، جنوب استان قزوین قرار داشت و منجر به ویرانی کامل شهر بویین زهرا و تمام روستاهای اطراف آن، شامل دانشفهان، توفک، رودک، سگزآباد، رستم آباد، آغچه مزار و ایپک و... شد.

عمق کانونی این زلزله ۱۰ کیلومتر بود. این زمین لرزه در برآوردهای رسمی با ۱۲۲۲۵ کشته، ۲۷۷۶ مجروح و تخریب ۲۱۰۰۰ خانه همراه بود. (زارع، ۱۳۹۱: ۱)

جمعیت آن زمان روستای دانشفهان^۱ ۱۵۰۰ نفر بود که بر اثر زلزله، نزدیک به نیمی از آنان (۷۰۰ نفر) جان باختند. این زلزله بسیاری از شئون زندگی اهالی منطقه را دیگرگون کرد؛ از جمله می توان به مسکن و به تبع آن، مسائل اجتماعی پیرامون آن اشاره کرد. (پایگاه اطلاع رسانی دنیای اقتصاد، ۱۳۹۷)

ویژگی خانه‌ها پیش از زلزله

در روستای دانشفهان پیش از زلزله سال ۱۳۴۱ خانه‌ها از لحاظ مساحت بسیار کوچک بودند و اغلب شامل یک حیاط مرکزی و چند اتاق کوچک می شدند. فرزندان ذکور نیز بنا بر عرف، با پدر خود در یک خانه زندگی می کردند. هر خانوار اتاقی برای پذیرایی از مهمان داشت و اتاقکی که از آن به عنوان مطبخ استفاده می کرد. سقف خانه‌ها از تیرچوبی و درها و پنجره‌ها از چوب ساخته شده بود. دیوار اتاق‌ها نیز از خشت و گل بود و روستا فاصله چندانی با باغ‌ها و مزارع صاحبان آنها نداشت. با وقوع زلزله، مردم همه چیز خود را از دست دادند و روستای دانشفهان به طور کامل ویران شد. مردم نزدیک به دو سال با کمک‌های مردمی و همچنین حمایت صلیب سرخ، در

۱. اکنون دانشفهان از شهرهای استان قزوین و از توابع شهرستان بویین زهرا به شمار می رود. دانشفهان - که در زبان محلی دُنسیون گفته می شود - در دامنه رشته کوه رامند قرار دارد و جمعیتی بالغ بر ۱۲ هزار نفر دارد. (پایگاه اطلاع رسانی ویکی پدیا، ۱۳۹۷)

بررسی مسکن در دانشفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱ ❖ ۱۲۹

چادرهایی که سازمان شیرخورشید تدارک دیده بود، روزگار گذراندند. تا اینکه دانشفهان فعلی از محل اعتبارات اهدایی مردم ایالات متحده آمریکا^۱ با چند کیلومتر فاصله از روستای تخریب شده، در جایی نزدیک به جاده ترانزیت همدان - تهران ساخته شد.

تصویر شماره ۱: کوچه ۶ متری که با عقب‌نشینی در دانشفهان جدید به کوچه ۸ متری تبدیل شده است. (صدیقه یوسفی‌رامندی، ۱۳۹۷/۵/۱۰)

۱. با جمع‌آوری کمک‌های مردمی و حضور گروه‌های امداد خارجی بعد از مدتی ساکنان شهر بویین‌زهرا و روستاهای تابعه بار دیگر به زندگی بازگشتند، روستای توفک در پنج کیلومتری جنوب بویین‌زهرا از سوی جمعیت صلیب سرخ کشور هلند در مدت یک سال به طور کامل بازسازی شد و روستای رودک نیز که در فاصله حدود سه کیلومتری توفک واقع است، در همان مدت از سوی استادان و دانشجویان دانشگاه تهران بازسازی شد.

ویژگی خانه‌ها پس از زلزله

خانه‌های جدید ساخته شده که بعدها «خانه‌های دولتی» نام گرفتند، از لحاظ ساختار و شکل هندسی یکسان بودند؛ تمامی خانه‌ها مستطیلی شکل، از شمال به جنوب و رو به قبله بودند. مساحت کل زمین واگذاری ۶۴۸ متر و مساحت زیربنای ساختمان ۱۵۰ متر مربع^۱، شامل دو اتاق و یک آشپزخانه، طولیله‌ای^۲ به مساحت ۴۸ متر مربع، مستراح و دیوار اطراف حیاط بود. این متراژ بالا برای مردمی که در خانه‌های کوچک زندگی می‌کردند، تعجب‌آور بود. خانه‌ها دو در، داشتند؛ در طرف شمال، به کوچه ۱۲ متری و در جنوبی، به کوچه ۳۶ متری منتهی می‌شد. هر دو کوچه ۶ و ۱۲ متری به خیابان بزرگ‌تر ۲۴ متری راه می‌یافت و در نهایت، تمامی خیابان‌های ۲۴ متری به خیابان اصلی محله که ۳۰ متر بود، وصل می‌شد. نحوه خیابان‌کشی جدید باعث شد که دانشفهان نو

تصویر شماره ۲: سردر، در ورودی ویژه ساکنین و دیوار چین اولیه و ثانویه (صدیقه یوسفی‌رامندی، ۱۳۹۷/۵/۱۰)

به طور متقاطع و بدون بن‌بست پایه‌ریزی شود. (نک: نقشه شماره ۱) بدیهی است که در ابتدای امر، همه خیابان‌ها و کوچه‌ها خاکی بود و هیچ روکشی نداشت. هر خانه دارای دو

۱. زیربنای ساختمان ۳۶×۱۸ متر است که با احتساب انبار و سرویس بهداشتی تقریباً ۱۵۰ متر است.

۲. در طرح اولیه، دامداری به صورت متمرکز به صورت شهرکی خارج از محدوده شهری در نظر گرفته شده بود که با مخالفت اهالی دانشفهان روبرو شد و باعث گردید انباری‌های واقع در کوچه‌های ۶ متری، به‌عنوان دامداری خانوارها و رفت‌وآمد احشام باشد. گفتنی است پس از تبدیل وضعیت دانشفهان از بخش به شهر و استقرار شهرداری، به منظور افزایش بهداشت عمومی بالاخره دامداری به صورت متمرکز در شهرک دامداری خارج از شهر دانشفهان تأسیس شد و دامداران موظف شدند احشام خود را در شهرک خارج از محدوده شهری نگهداری کنند.

۳. به تازگی طرح تعریض خیابان‌ها در دستور کار قرار گرفته و عقب‌نشینی خانه‌ها موجب ایجاد کوچه‌های ۸ متری به جای ۶ متری شده است. (نک: تصویر شماره ۱)

بررسی مسکن در دانسفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱ ❖ ۱۳۱

اتاق ۳۲ متری یعنی ۴ در ۸ متری بود که دیوار به دیوار همدیگر قرار داشتند و از یک طرف به آشپزخانه و از طرف دیگر به در ورودی راه پیدا می‌کردند. از آنجا که معیشت اصلی اهالی دانسفهان، دامداری خانگی و کشاورزی بود، محلی نیز برای نگهداری احشام در نظر گرفته شده بود که فضایی ۴۸ متری در قسمت جنوبی خانه، با سقف شیروانی بود؛ بعدها مردم به سلیقه خود در این فضا باغچه و حوض اضافه کردند. درهای ورودی و خروجی در شمال و جنوب خانه‌ها از لحاظ جنس و شکل کلی یکسان بودند ولی بنا به کاربردها تفاوت‌هایی با یکدیگر داشتند. دری که در قسمت جنوبی خانه بود، پهن‌تر و مناسب برای عبور دام و تخلیه علوفه یا بار بود و به کوچه ۶ متری باز می‌شد. (نک: تصویر شماره ۲) دری که در قسمت شمالی خانه قرار داشت و به خیابان ۱۲ متری باز می‌شد، کوچک‌تر و مخصوص تردد ساکنان بود. داخل خانه‌ها هیچ گونه امکانی برای لوله‌کشی آب در نظر گرفته نشده بود اما در کوچه‌های ۶ متری برای تامین آب مورد نیاز مردم، فلکه‌هایی تعبیه شده بود که هر ۱۲ خانه (یعنی ۶ خانه سمت راست و ۶ خانه سمت چپ) که روبه‌روی هم بودند، از آن بهره‌مند می‌شدند. از آنجا که این فلکه دکمه‌ای داشت که آب آن با فشار بالا می‌آمد، به آن فلکه فشاری می‌گفتند.

نقشه شماره ۱: نقشه اولیه دانسفهان پس از زلزله (حسینی، ۱۳۹۷/۵/۱۰)

۱۳۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

خانه‌های دولتی را سه شرکت ساختمانی «هموار»، «نوکار» و «شایگان» ساخته بودند؛ به همین دلیل نیز محله‌های جدید دانسفهان پس از آن در افواه مردم، به نام شرکت‌های سازنده‌شان نامگذاری شدند و ۶ طایفه دانسفهان در محله‌های جداگانه جای گرفتند. طایفه درزی، در محله «هموار»، طایفه‌های یوسفی، لامعی و انصاری، در محله «شایگان» و طایفه‌های قموشی و فصیحی، در محله «نوکار» ساکن شدند. پیش از زلزله افرادی که در یک کوچه یا محله زندگی می‌کردند، لزوماً هیچ نسبت فامیلی با یکدیگر نداشتند و خانه‌ها هم دارای ترتیب یا تقدم و تاخیری نبودند اما پس از زلزله، بزرگ‌ترهای ده پیشنهاد کردند کسانی که با هم نسبت فامیلی دارند، نزدیک هم در یک کوچه یا خیابان زندگی کنند تا بتوانند در اضطرار همدیگر را حمایت کنند و همین مرزبندی، تمام شئون زندگی مردم را تحت تأثیر خود قرار داد به طوری که در دانسفهان قدیم، فقط یک قبرستان^۱ وجود داشت اما با مرزبندی طایفه‌ای و محله‌ای در دانسفهان جدید، هر طایفه در ضلع بیرونی محله خود، قبرستانی ویژه طایفه خود احداث کرد. از این رو، امروزه شش قبرستان مجزا در اطراف دانسفهان وجود دارد.

شرایط واگذاری مسکن

نحوه واگذاری خانه‌های دولتی به گونه‌ای بود که تنها به پدر یا سرپرست خانواده تحویل می‌شد. پس اگر زنی همسر نداشت و بچه‌هایش ازدواج کرده بودند، خانه‌ای به او تعلق نمی‌گرفت و به‌ناچار باید با پسر یا دختر ازدواج کرده خود زندگی می‌کرد. اما اگر زنی همسر خود را از دست داده بود و فرزندى در خانه داشت، مشمول خانه دولتی می‌شد. در ابتدا که مردم ارزش سند ثبتی خانه‌ها را نمی‌دانستند، تفاوتی نداشت سند به نام چه کسی باشد؛ پس به سهولت و با ارائه شناسنامه یا عقدنامه، خانه به افراد تحویل و به نام آنان ثبت می‌شد. حتی اگر پسر خانواده عقدنامه یا شناسنامه پدر خود را که در قید حیات بود ارائه می‌کرد، خانه به نام پدر ثبت می‌شد و قیدی حتمی برای حضور او وجود نداشت. این امر بعدها مشکلاتی را برای ثبت، به‌ویژه به هنگام انحصار وراثت پدید آورد.

۱. البته در تنها قبرستان قدیم دانسفهان جایگاه طایفه‌ها مشخص بود.

بررسی مسکن در دانشفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱ ❖ ۱۳۳

تمهید ویژه‌ای که در ساخت خانه‌های دولتی به کار رفته، خصوصیت استحکام و مقاومت ویژه آنها در برابر زلزله است به طوری که اتاق‌ها دارای سازه بتنی هستند و از قسمت فوقانی با بتن به یکدیگر کلاف شده‌اند. اما بر خلاف دیگر خانه‌هایی که در بلوک رامند ساخته شد و به دلیل در نظر نگرفتن روحیه بومی و روستایی اهالی، متروک ماند، خانه‌های دولتی دانشفهان از مصالح بومی^۱ کاهگل در نمای بیرونی خانه‌ها بهره برد. تمهید دیگر خیابان‌کشی دانشفهان است که هر محله دارای یک مسجد و یک میدانگاه مرکزی است. این ساختار به گونه‌ای است که سه جاده ورودی شهر دانشفهان را به جاده ترانزیتی وصل می‌کنند و به این ترتیب، محوطه‌ای وسیع - شهر تا جاده - برای احداث سازمان‌ها و نهادهای دولتی و خدماتی مانند بیمارستان‌ها، مدارس و ادارات دولتی و خدماتی پیش‌بینی شده است.

حدود ۱۴ ماه پس از زلزله، نخستین خانه‌های دولتی در تاریخ ۲۳ آبان ۱۳۴۲ به مردم زلزله‌زده دانشفهان واگذار شد. در قرارداد واگذاری مسکن، متعهد یا وارث، جانشینان یا وکلای احتمالی، موارد زیر را ملتزم و متعهد شده‌اند:

۱. حق واگذاری، انتقال و استفاده از منزل فوق‌الاشعار را کلاً و جزاً به هیچ عنوان، لااقل تا مدت پنج سال و قبل از اینکه قیمت مرهونه کلاً پرداخت گردد، بدون اجازه کتبی وزیر کشاورزی نخواهم داشت.
۲. بدون اجازه کتبی سازمان عمران قزوین، حق اضافه کردن یا تغییر دادن بنا را نخواهم داشت.
۳. تعهد می‌نمایم از منزل نگهداری نموده و با هزینه خود تعمیرات لازم را انجام دهم.
۴. بدین وسیله بهای ساختمان و زمین تحویل شده را تحت شرایط و مبلغ مذکور در پایین قبول می‌نمایم و متعهد می‌شوم در صورتی که از عهده انجام تعهدات خود و شرایط متروحه [مطروحه] ذیل برنمایم، منزل مذکور را حداکثر

۱. در واقع برخلاف بسیاری از خانه‌هایی که در روستاهای دیگر از سیمان رنگی بهره گرفته شده و به سبک اروپایی و به شکل سوله‌ای ساخته شده‌اند و امروزه تنها به عنوان محل نگهداری احشام مورد استفاده قرار می‌گیرند، خانه‌های دولتی دانشفهان روکشی کاهگلی دارند و با روحیات روستائیشینی آنان سازگار است.

ظرف مدت ۳۰ روز از تاریخ اخطار، تخلیه و به مقامات قانونی قریه که به وسیله سازمان مستقل عمران قزوین تعیین و معرفی می‌شوند تحویل دهم:

الف) هیچ‌گونه پرداختی به عنوان پیش‌قسط در موقع تحویل، بابت قیمت ساختمان و زمین به عمل نخواهد آمد.

ب) قیمت کل ساختمان و زمین به مبلغ ۳۰۰۰۰ (سی هزار ریال) در ۲۰ قسط یکهزار و پانصد ریالی (۱۵۰۰) طی مدت ۲۰ سال پرداخت خواهد شد.

ج) سررسید اولین قسط به مبلغ ۱۵۰۰ ریال اول آذر ماه ۱۳۴۴ خواهد بود.

د) هیچ‌گونه بهره‌ای به باقیمانده قیمت ساختمان و زمین تعلق نخواهد گرفت و کلیه عوارض و مالیات یا عوارض مربوط به خدمات عمومی (در صورت وجود) زاید بر ۳ درصد کل مبلغ پرداخت سالانه نخواهد بود.

تبصره: خریداران در صورت تمایل می‌توانند در هر سال بیش از یک قسط سالانه پرداخت نمایند.

ه) هیچ‌کس اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی و سازمان‌های دیگر به استثنای سازمان قانونی قریه نمی‌تواند قبل از خاتمه این قرارداد در قریه، مالک بیش از یک منزل بوده باشد. این قرارداد پس از فک رهن و پرداخت کلیه قیمت خانه و زمین، باطل و فسخ خواهد گردید ولی در هر حال قبل از خاتمه پنج سال تمام، قابل فسخ نخواهد بود.

برای احراز مراتب بالا و قبول شرایط و تعهدات فوق، این قرارداد را امضا و صحت آن را گواهی می‌نمایم:

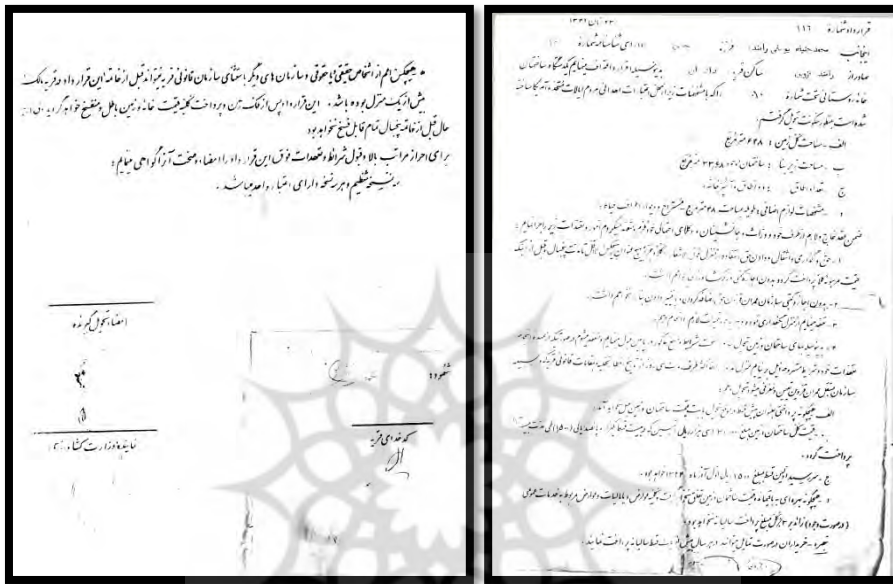
سه نسخه و هر سه نسخه دارای اعتبار واحد است.

کدخدای قریه: شهود: تحویل گیرنده: نماینده وزارت کشاورزی:

شایان ذکر است که با وجود قرارداد یاد شده، هیچ‌گونه مبلغی از زلزله‌زدگان در قبال مسکن‌های اهدایی دریافت نشد و پس از چند سال، مردم بنا بر عرف و ذایقه خود، تغییراتی را در خانه‌ها ایجاد کردند؛ شاید اولین تغییر، افزایش دیوار و حصار حیاط‌ها بود. دیوار حیاط‌های ساخته شده در ابتدا کمتر از ۲ متر بود که با موازین عقیدتی ساکنان هماهنگی نداشت و به همین دلیل حصار حیاط مرکزی را بنا به سلیقه خود به بیش از ۳ متر افزایش دادند. افزودن حوض و باغچه پس از لوله‌کشی روستا نیز

بررسی مسکن در دانشفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱ ❖ ۱۳۵

از دیگر تغییرات عمده‌ای بود که به طور گسترده اعمال شد. پس از ازدیاد جمعیت و نیاز به اتاق‌های بیشتر برای خانواده‌ها، برخی دیوارکشی اتاق‌ها را تغییر دادند و همین امر سبب شد که ساختار ضدزلزله خانه‌ها دستخوش تغییر و تحریف شود.

سند شماره ۱: نمونه سند واگذاری خانه‌های دولتی (یوسفی رامندی،

حاج محمد حنیفه، ۱۳۹۵/۹/۱۷)

جمع بندی

ساخت خانه‌های دولتی در دانشفهان قزوین پس از زلزله ۱۳۴۱ با موارد مثبت و منفی بسیاری همراه بوده است که می‌تواند نمونه و الگو برای ساخت خانه‌های جدید

۱۳۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بویژه مناطق زلزله زده قرار گیرد. مواردی که هم برای مردم و هم برای مسئولان درس‌های آموزنده بسیاری به همراه دارد که عبارتند از:

مزایا

- آینده‌نگری و ارتقاء منطقه زلزله زده از روستا به شهر به نحوی که با گذشت ۵۶ از زلزله، هنوز شهر دانشفهان ظرفیت‌های بسیاری برای افزایش جمعیت و گسترش فضاهای شهری دارد؛

- ساخت سازه‌های مستحکم در کوتاه‌ترین زمان ممکن (۱۴ ماه) با روکش بومی کاه‌گل؛

- شرایط مساعد برای تقسیط بهای پرداخت مسکن؛

- بخشودن وام‌های اعطایی.

مضرات

- در نظر نگرفتن شرایط اعتقادی و فرهنگ بومی منطقه که باعث فاصله میان طایفه‌ها شده و تغییرات بسیاری را در شئون مختلف زندگی مردم ایجاد کرده است.
- تغییر کاربری غیراصولی توسط ساکنین خانه‌ها که استحکام بنا را متزلزل ساخته است.

منابع

* اغلب یافته‌های این مقاله حاصل مشاهده مشارکتی نگارنده است.

- زارع، مهدی (۱۳۹۱). «بررسی لرزه‌خیزی دشت قزوین با تأکید بر زمین‌لرزه‌های ۱۰ شهریور ۱۳۴۱ بوئین‌زهرا و ۱ تیر ۱۳۸۱ چنگوره (آوج) براساس یافته‌های پژوهشی اخیر». پژوهشنامه زلزله‌شناسی و مهندسی زلزله، سال ۱۵، شماره ۲. تابستان. صص ۸-۱.
- دنیای اقتصاد (۱۳۹۷) «زلزله در بوئین‌زهرا و کمک‌رسانی تختی» روزنامه شماره ۳۰۰۶. تاریخ چاپ: ۱۳۹۲/۶/۱۲. شماره خبر ۷۳۶۱۷۸ (بازیابی در ۱۳۹۷/۵/۱۰):

<http://donya-e-eqtasad.com>

بررسی مسکن در دانشفهان قزوین پس از زلزله سال ۱۳۴۱ ❖ ۱۳۷

- ویکی‌پدیا (۱۳۹۷) «دانشفهان» (بازیابی در ۱۳۹۷/۵/۱۰):

<https://fa.m.wikipedia.org>

راویان

- حسینی، سیدمیثم، کارشناسی ارشد عمران، گرایش سازه، کارشناس عمران
شهرداری دانشفهان، ۱۳۹۷/۵/۱۰
- یوسفی رامندی، ابراهیم، دامدار، دانشفهان، قزوین، ۱۳۹۵/۹/۱۹
- یوسفی رامندی، حاج محمد حنیفه، دامدار، دانشفهان، قزوین، ۱۳۹۵/۹/۱۷
- یوسفی رامندی، خدیجه، حسابدار و ذیحساب شهرداری دانشفهان، قزوین، ۱۳۹۷/۵/۱۰
- یوسفی رامندی، محمدعیسی، دامدار، دانشفهان، قزوین، ۱۳۹۵/۹/۱۴
- یوسفی رامندی، هاجر، خانه‌دار، دانشفهان، قزوین، ۱۳۹۵/۹/۱۴
- یوسفی رامندی، صدیقه، کارشناسی ادیان و عرفان، دانشفهان قزوین، ۱۳۹۷/۵/۱۰

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی